

Eva MRHAČOVÁ
Ostrava

Przysłowia dawniej i dziś

Słowa kluczowe: przysłowia, znak językowy, obrazowość, metafora, emocjonalność, piśmiennictwo ludowe, transformacja

Keywords: proverbs, linguistic sign, figurativeness, metaphor, emotionality, folk literature, transformation

Abstract

Język ujmuje sposób postrzegania rzeczywistości przez dane społeczeństwo. Również przysłowia, które są wytworem ludowego piśmiennictwa, są ściśle związane ze sposobem myślenia danej społeczności.

W XX wieku centrum życia przeniosło się ze wsi do miasta, a tym samym miejski sposób życia zaczął się odbijać także w przysłowia. Ich frekwencja wprawdzie spadła, ale w ich formie dochodzi do transformacji, która zmienia ich pierwotne znaczenie, aktualizuje je zgodnie z miejskim sposobem postrzegania rzeczywistości.

Przysłowia powoli giną z naszego życia, choć nie całkowicie. Pojawiają się w formie zmienionej, a owe zmiany dotyczą przysposobienia ich do nowej sytuacji komunikacyjnej. Zmiany te mają i efekt negatywny, likwidują ich pierwotną wartość estetyczną i moralną.

Language always reflects the life of a certain society. Proverbs, which are the product of folk literature, are closely related to the thinking of the community.

In the 20th century it was the city and city lifestyle that took over the dominating role in the society, and this fact has left its mark also on proverbs and sayings. The frequency of their occurrence has dropped and their form has undergone transformations changing their original meaning.

Proverbs, the fruit of folk literature closely related to country life, are slowly disappearing in their original form from our lives. Several types of transformations they have undergone have deprived them of the original aesthetic and moral values.

Przysłowia wyrażają prawdy, będące sumą doświadczeń z najróżnorodniejszych dziedzin życia ludzkiego. Aby jednak te „mądrości

życiowe” mogły dobrze utrwalić się w pamięci, powinny mieć łatwą formę. Stąd przysłowia mają krótką formę, proste zdania. Ich wymowa staje się jeszcze bardziej wyrazista, gdy podawane w nich treści wyrażone są w formie poetyckiego obrazu, zaskakującego często oryginalnością przedstawionej w nim myśli, za pomocą przekonującego porównania czy oceny jakiejś sytuacji życiowej.

ródła przysłów są najrozmaitsze. Spora ich część wywodzi się z literatury świeckiej i religijnej, dawniejszej i współczesnej, a rozpowszechniały je m.in. szkoła i Kościół. Większość zwrotów jednak jest dziełem anonimowych twórców, pochodzących z różnych warstw i klas społecznych. Wyrażali oni w przysłowia przyjęty w ich środowisku sposób myślenia i działania w określonych warunkach społecznych, tworząc zeń jakoby ustną encyklopedię wiedzy życiowej i swoich poglądów. Ich przysłowia treścią i formą wyraźnie różnią się od zwrotów przysłowiowych klasy panującej, która czerpała je z dzieł literackich.

Przysłowia (a z nimi również frazemy werbalne, które często stawały się budulcem przysłów, a ich pochodzenie, sposób powstania i znaczenie są bardzo bliskie)¹ należą do tych najważniejszych jednostek języka, które nie tylko coś komunikują, ale także ukazują nam sposób myślenia danej społeczności. Chodzi tu z jednej strony o modę panującą na dworach wiejskich, a z drugiej o ludową mądrość zyskaną wielowiekowym doświadczeniem. Te drugie stanowią centrum naszej uwagi. Są starą formą, zbudowaną na metaforze ludowej, na uogólnionym ujęciu obrazowego doświadczenia. Są niejako skondenso-

¹ Frazemy werbalne i przysłowia w istocie są sobie bardzo podobne. Świadczy o tym fakt, że znamy szereg przypadków, kiedy frazem werbalny stał się podstawą przysłowia: *chodit spát se slepicemi* → *Chod' spát se slepicemi, budeš ráno chyňřejší*; *lovit (ryby) v kalných vodách* → *V kalných vodách dobře ryby lovit*; *líná kůže* → *Líná kůže něco zmůže*; *páli ho dobré bydlo* → *Dobré bydlo rohy má*; *vlk v beránčí kůži* → *Často v beránčí kůži vlk se nachází*. Podobne zjawisko widzimy również w języku słowackim: *stavět vzdušné zámky* → *Nemaluj si zámky v povetrí*; *plávať proti prúdu* → *Protí prúdu neplávaj/ťažko plávať*; *nosiť drevo do hory* → *Drevo do hory nos*; *lovit ryby v mútnej vode* → *V mútnej vode ľahko ryby lovit*; *stojaté vody* → *Stojatá voda hnije a smrdí*.

wanym ludzkim doświadczeniem i ludową myślą intelektualną (ludową mądrością), która jest przekazywana z jednego pokolenia na drugie w celu łatwiejszego oswojenia przez nowe, wchodzące w proces socjalizacji, pokolenie otaczającej rzeczywistości.

Podczas gdy apelatywa są od początku istnienia samodzielnymi znakami, przysłowia są znakami złożonymi, stworzonymi z niepodzielnych części. Ich znaczenie nie wynika z sumy znaczeń poszczególnych komponentów, z których się składają, ale tworzą one nową kompleksową wartość, nową zakodowaną rzeczywistością, ujętą w formie metafory. Zatem przysłowia należy traktować jako mikroteksty bez możliwości przejścia na poziom wyższy niż zasób leksykalny. Tę cechę przysłów często wykorzystują kolejne pokolenia, które zmieniając np. jeden komponent, tworzą nowe obrazowe jednostki drugiego rzędu (na jeden obraz nakładają drugi obraz, a ich zmienne elementy wytwarzają nową wartość; zwróćmy uwagę, że jest to zjawisko podobne do neosemantyzacji leksykalnej). Ich niepodzielność strukturalną podkreśla również fakt, że jako znak przysłowia przechowywane są nawet w przypadku, że jeden z ich komponentów leksykalnych zanikł w języku, a jego pierwotne znaczenie znajdziemy już tylko w słowniku etymologicznym².

Użytkownicy języka już przed wiekami widzieli w nich ustalone słowne połączenie nasycone obrazowością z wysoką miarą metaforyczności i zwiększoną miarą emocjonalności. Innymi słowy, połączenie, w którym co innego się mówi, a co innego rozumie (por. Komenský 1971, s. 7). Z tego względu są one w języku czymś wyjątkowym. Zaczęto więc poświęcać się wiele uwagi. Stopniowo zaczęły przechodzić

---

² Jak wykazało powtórzone badanie przeprowadzone wśród nauczycieli i studentów Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Ostrawskiego, przeprowadzone w roku 2009 (pierwotne w roku 2006), frazemy *věšet někomu na nos bulíky, každým coulem, být na huntě, dát někomu kopačky, jít na kutě, být si kvít, mít něco za lubem, rozbít na maděru, natahovat moldánky, vzít si někoho na paškál, mít na někoho pífku, shořet na troudu, nemít ani vindru* były przez 100% nauczycieli i prawie 90% studentów zrozumiałe, nawet w przypadku, kiedy respondenci nie byli w stanie zinterpretować treści rzeczownika w nich występującego.

dzić z kategorii jednostek oralnych do kategorii pismienicznych, początkowo jednak piśmiennictwa ludowego, toteż już w wiekach starszych pojawiały pierwsze zbiory tych szczególnych utworów językowych.

Za najstarszy zbiór (a także początek czeskiej paremiografii) uważa się tom z 1360 r., w którym zgromadzono czterysta staroczeskich powiedzeń, przysłów i porzekadeł łacińskich sentencji. Jego autorem jest mnich, Konrad z Halberstadtu, który swój zbiór nazwał *Tripartitus moralium*. Jednak ich intensywniejszy rozwój piśmienniczy przynależy do wieków XVI–XIX. V XVI wieku bowiem, który jest nazywany „złotym wiekiem” czeskiej literatury, powstały dwa kolejne zbiory staroczeskich przysłów, powiedzeń i sentencji: pierwszy – pióra biskupa Matěje Červinky a Jana Blahoslava (liczy około 800 jednostek) i drugi – pióra Jakuba Srnce z Varvažova (liczy niecałych 700 jednostek). Właśnie te zbiory z czasów veleslavínskích zawierają bardzo cenny materiał przysłów, który w czasie późniejszym (w dobie odradzania się języka czeskiego) stanowił największą inspirację dla Josefa Dobrovskiego podczas tworzenia dzieła *Českých přísloví sbírka* (o której jeszcze wspomnimy poniżej).

Liczne paremie znajdziemy także w łacińsko-czeskim słowniku *Dictionarium linguae latinae* z drugiej połowy XVI wieku. Jego autorem jest sławny czeski drukarz i organizator życia kulturalnego i literackiego, Daniel Adam z Veleslavína. Postanowił on do łacińskich przysłów dobrać czeskie odpowiedniki, często tworząc nowe przysłowia czeskie, ponieważ mądrość w nich zapisana była uniwersalna i odpowiadała czeskiej rzeczywistości.

Najznakomitszych dziełem paremiograficznym I połowy XVII wieku (1631) jest sławna *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům* pióra Jana Ámosa Komenského, która zawiera 2 215 formuł wszelkiego rodzaju (porównań, porzekadeł, powiedzeń i przysłów, a także frazemów werbalnych). Dla nas ważne są przysłowia, których tom obejmuje cały szereg, zachowanych do naszych czasów niemal w niezmienionej postaci. Ponadto należą one do wysoce dziś frekwentowanych jednostek języka, np. *Kdo jinému jámu kopá, sám*

do ní padá; Vrána vráně oči nevyklove; Či chleba jíš, toho píseň zpíváš; Bez práce nejsou koláče; My o vlku a vlk za humny; Strach má velké oči itd.

Z ważnych zbiorów przysłów i wyrażeń przysłowiowych wspomnijmy jeszcze o pracy Josefa Dobrovskiego *Českých přísloví sbírka* (1804), która bywa uważana za pierwszą czeską naukową publikację tego typu. Rejestruje ona 1820 czeskich przysłów.

W XIX wieku powstał cały szereg zbiorów prowerbii, z których bezsprzecznie najważniejszym jest F. Čelakovskiego *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (1852) – pierwsze wielkie dzieło, można by rzecz słowiańskiej komparatystyki paremiograficznej i jedno z ważniejszych dzieł czeskiego romantyzmu, podkreślające kult ludowego piśmiennictwa jako źródło inspiracji literackiej.

Godnym odnotowania zbiorem z ostatniego okresu, które niejako konfrontuje poprzednie zbiory z dzisiejszym stanem przysłów czeskich (wykorzystuje przy tym metodę statystyczną), jest praca D. Bittnerovej i Fr. Schindlera *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století* (1997), zawierająca 5 738 przysłów i mapująca na podstawie obszernych badań frekwencję użycia poszczególnych utworów paremiologicznych w XX wieku. Ono stanowiło podstawę ankiety, którą wykorzystaliśmy do badań nad sposobami modyfikacji czeskich przysłów na przełomie XX i XXI wieku.

Stare pierwotne przysłowie bowiem, podobnie jak porzekadło czy powiedzenie, będąc wytworem ludowego piśmiennictwa, ujmowały aspekty wiejskiego sposobu życia. Jednak fakt, że podstawowy, przeważający sposób życia w XX wieku stopniowo przeniósł się ze wsi do miasta, musiał uwidocznic się również w tej warstwie jednostek językowych. Z całkowitej akceleracji, która wraz ze zmianą sposobu wkroczyła do wszystkich form naszego życia, zmieniając jego sposób, treść, a także często – niestety – również myślowy, intelektualny poziom komunikacji codziennej (por. e-maile, SMS-y, blogi), a tym samym składnię i używane słownictwo, wynikają też zmiany w strukturze i używaniu przysłów. Podczas gdy na przełomie ubiegłego i obecnego wieku zdawało się, że przysłowia będą powoli odchodzić

w zapomnienie, w ostatnim dziesięcioleciu widać, że powracają one ze zwiększoną siłą, często jednak w transformowanej postaci, która odpowiada współczesnemu sposobowi myślenia i stylu życia. Nie stanowią więc już praw moralnych, które miały regulować zachowanie jednostki w społeczeństwie, ale zachowują swoją moc osvajania rzeczywistości. Temu aspektowi pragnę się poniżej przyjrzeć.

W przeciągu ostatnich czterech lat śledziliśmy narastanie przysłów w tekstach produkowanych przez studentów Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Ostrawskiego. Zainspirowało to badania mające na celu z jednej strony sprawdzenie świadomości językowej w zakresie przysłów czeskich, a z drugiej strony wyznaczenie kolokacji danych przysłów. Badania przeprowadzone wśród studentów Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Ostrawskiego w latach 2006–2010 wykazały, że świadomość przysłów jest dość znaczna. Ponadto zarejestrowaliśmy różne sposoby włączania ich do tekstu, np. na zasadzie intertekstualności, jako samodzielne jednostki językowe, jako mikroteksty podlegające modyfikacji itp. Ten ostatni sposób zwrócił naszą szczególną uwagę, ponieważ wskazał na trzy typy transformacji przysłów. Są to:

1. przysłowia przywoływane w postaci pierwotnej, do których została dopisana druga część (w formie bezspójnikowej albo – w większości – ze spójnikiem *i, a, ale*), negująca pierwotne znaczenie przysłowia wyrażone w pierwszej części modyfikowanej jednostki³ (zmieniony komponent w formie zmodyfikowanej został zaznaczony kursywą):

a) wyrażone w sposób bezpośredni poprzez zaprzeczenie treści pierwotnego przysłowia:

Alkohol je nepřítel/metla lidstva. → Alkohol je metla lidstva, *ale zametat se musí.*

³ Podobną tendencję można zauważyć również w języku słowackim, np.: *Čas sú peniaze.* → *Cas sú peniaze, povedal si čašník a prirátal k cene dátum; Kdo do teba kameňom, ty do neho chlebom.* → *Kdo do teba kameňom, ty do neho chlebom, ale kameňom lepšie traťiš; Miluj bližneho svojho.* → *Miluj bližneho svojho, vezmi skaľu, hod' doňho.*

O mrtvých jen dobře. → O mrtvých jen dobře, *ale kdo to má vydržet.*
 Práce šlechtí člověka. → Práce šlechtí člověka, *ale huntuje tělo.*
 Ranní ptáče dál doskáče. → Ranní ptáče dál doskáče, *ale zato dřív zdechne / víc sežere a dřív pojde.*
 Skřivánek na Hromnice musí vrznout i kdyby měl zmrznout. → Skřivánek na Hromnice musí vrznout i kdyby měl zmrznout, *ale muzikant by zmrzl, než by zadarmo vrzl.*
 Žádný učený z nebe nespadl. → Žádný učený z nebe nespadl, *ale blbce jako by vyhazoval.*
 Ženu ani květinou neuhodíš. → Ženu ani květinou neuhodíš, *ale květináčem můžeš.*
 Život není žádné peříčko. → Život není žádné peříčko, *ale pořádná duchna.*

b) vyražone poprzez rozwinięcie myśli ujętej w pierwotnym przysłowiu w sposób sprzeczny z jego treścią (naruszenie spójności semantycznej, przez co uzyskuje się nową wartość znaczeniową):

Čistota půl zdraví. → Čistota půl zdraví, *špína celé.*
 Darovanému koni na zuby nehleď. → Darovanému koni na zuby nehleď, *obvykle je bezzubý.*
 Kdo po tobě kamenem, ty po něm chlebem. → Kdo po tobě kamenem, ty po něm chlebem, *ale pěkně starým.*
 Kdo šetří, má za tři. → Kdo šetří, má za tři, *kdo krade, má za šest / za sto. / Kdo šetří, má za tři roky tuberu.*
 Kdo umí, ten umí. → Kdo umí, ten umí, *kdo neumí, ten vozí/učí.*
 Krása pomíjí. → Krása pomíjí, *blbost je věčná.*
 Lež má krátké nohy. → Lež má krátké nohy *a pravda ještě kratší.*
 Není všechno zlato, co se leskne. → Není všechno zlato, co se leskne, *není všechno pravda, co se pleskne.*
 Ranní ptáče dál doskáče. → Ranní ptáče *bez lahváče vůbec nikam nedoskáče.*
 Sportem ke zdraví. → Sportem ke zdraví *a trvalé invaliditě.*
 Z hovna bič neupleteš. → Z hovna bič neupleteš, *a když upleteš, tak nezapraskáš, a když zapraskáš, tak jen jednou.*
 Život je pes. → Život je pes, *a pes je nejlepší přítel člověka.*

2. przysłowia, w których pierwotna struktura została zachowana, następuje zaś wymiana jednego lub dwóch wyrazów ewentualnie do-

konano zmiany szyku wyrazów, tym samym zmieniając pierwotne znaczenie przysłowia (zmieniony komponent został zaznaczony kursywą), np.:

Běda mužům, kterým žena vladne. › Běda mužům, kterým žena *mládne.*
 Nevděk světem vládně. → *Bordel* světem vládně.
 Darovanému koni v zuby nehleď. → Darovanému *počítači na procesor* nehleď.
 Dvakrát měř a jednou řež. → *Jednou* měř a *dvakrát* řež.
 Kam vítr, tam plášť. → Kam vítr, tam *pláč.*
 Kde nejde o život, nejde o nic. → Kde nejde o život, *jde o hovno.*
 Kdo se bojí, nesmí do lesa. → Kdo se bojí, nesmí do *nebe.*
 Komu karty v ruce šustí, toho štěstí neopustí → Komu karty v ruce šustí, toho *žalost* neopustí.
 Komu Pán Bůh, tomu všeci svatí. → Komu *Lucifer*, tomu všeci *čerti.*
 Dlouhé vlasy, krátký rozum. → *Krátké* vlasy, *douhé* vedení.
 Láska hory přenáší. → Láska *nemoci* přenáší.
 Líná huba holé neštěstí. → Líná *ruka* holé neštěstí.
 Ranní ptáče dál doskáče. → Ranní ptáče *dřív* doskáče.
 S poctivostí nejdál dojdeš. → S poctivostí *nejdřív* *pojdeš / nikam* *nedojdeš.*
 Lež má krátké nohy. → *Strach* má krátké nohy.
 Tichá voda břehy mele. → Tichá voda *server* mele.
 Z cizího krev neteče. → *Z eráru* krev neteče.
 Dobrá hospodyňka pro pírkou přes plot skočí. → Dobrá hospodyňka *si s kouskem masa vždycky poradí.*

3. przysłowia, w których dwuczłonowa struktura zostaje zachowana, jednak druga część jest zmieniona w ten sposób, że pierwotne znaczenie przysłowia jest zanegowane (transformowaną część przysłowia zaznaczam kursywą)⁴, np.:

Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítra. → Co můžeš udělat dnes, můžeš udělat i zítra / neodkládej na zítřek, *ale na pozitivě a máš dva dny volna. / Neodkládej na zítřek, co můžeš odložit na pozitivě.*
 Co tě nezabije, to tě posílí. → Co tě nezabije, to *se tě pokusí zabít znovu.*

⁴ Podobną tendencję można zauważyć również w języku polskim, np.: *Częste mycie skraca życie; W zdrowym ciele zdrowe cięło.*

Host do domu, Bůh do domu. → Host do domu, *hůl do ruky*.
 Jak se do lesa volá, tak se z něho ozývá, → Jak se do lesa volá, tak *vyleze hajný a ubalí ti jednu*.
 Kdo jinému jámu kope, sám do ní padá. → Kdo jinému jámu kope/kopá, *je u něho na brigádě / je hrobař*.
 Kdo se směje naposledy, ten se směje nejlíp. → Kdo se směje naposledy, ten *má dlouhé vedení*.
 Když nejde hora k Mohamedovi, musí jít Mohamed k hoře. → Když nepůjde hora k Mohamedovi, *přijede Mohamed lanovkou*.
 Když se dva perou, třetí se směje. → Když se dva perou, *Hollywood se směje*.
 Komu se nelení, tomu se zelení. → Komu se nelení, *ten se udře*.
 Lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše. → Lepší vrabec v hrsti *než ulítlá akcie*.
 Řeč se mluví, voda teče. → Řeč se mluví *a pivo se pije*.
 Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne. › Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až *dá někdo na pivo / až se přinese pivo*.
 Všude dobře, doma nejlíp. › Všude dobře, doma *nejhůř / doma (je) manželka*.

Powyższe przykłady pokazują, że przysłowia dziś nie są już tylko domeną wiejskiego doświadczenia i literatury ludowej. Należą do całego narodu. Nadal ujmują doświadczenie człowieka, tym razem człowieka miejskiego i wiejskiego, nawet jeśli nie jest ono tak moralnie nieskazitelne, jak pierwotne. Daje jednak możliwość łatwej orientacji w rzeczywistości, oswojenia otaczającego świata, poznania jego nowych praw i zasad. Są również żywym materiałem językowym, który podlega, podobnie jak frazeologizmy, różnym modyfikacjom.

Jako wynik piśmiennictwa ludowego są w sposób istotny i nierozwalny połączone z wiejskim sposobem życia, a oddając w swej pierwotnej postaci jego realia, stopniowo ustępują z naszego życia. Pojawiają się natomiast w innej postaci. Jednak te najnowsze straciły już swoją pierwotną wartość, zarówno estetyczną, jak i moralną.

Literatura

- Červenka M., Blahoslav J., 1970, *Česká přísloví*, k vyd. připravil J. Spilka, Odeon, Praha.
 Gremains A.J., *Przysłowia i porzekadła*, przeł. J. Arnold, „Pamiętnik Literacki” 1978, nr 4, s. 309, 313.

- Holówko T., *Co kryje się w przysłowiaach*, [w:] *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*, przedmowa M. Czerwiński, Warszawa 1986, s. 125–135.
 Komenský J. A., 1971, *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*, Praha.
 Ścigałska B., 2011, *Przysłowia ludowe mądrością polskiej wsi*, Kraków.
 Szpila G., 2003, *Krótko o przysłowiu*, Kraków.
 Wiejak K., 2011, *Poznawcze aspekty interpretacji przysłów*, Lublin.
 Žába Zd., 1968, *Tesáno do kamene, psáno na papyrus*. Praha, Svoboda.